

UOT – 330.341

Şövqi Quliyev

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, i.ü.f.d.

Raic Həsənov

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası

AZƏRBAYCANIN TƏBİİ İQTİSADI POTENSIALININ TƏHLİLİ

Məqalədə Azərbaycanın təbii-iqtisadi potensialının mövcud vəziyyəti təhlil edilərək qiymətləndirilir. Qeyd edilir ki, istənilən ölkə üçün təbii-iqtisadi potensialın zənginliyi iqtisadi inkişaf üçün əsas amillərdən biridir və Azərbaycan Respublikası ixrac potensialının inkişafı baxımından güclü təbii-iqtisadi potensiala malikdir. Məqalədə təbii-iqtisadi potensial mineral-xammal ehtiyatları, təbii-iqlim şəraiti, su və torpaq ehtiyatları, turizm-rekreasiya ehtiyatları, coğrafi-nəqliyyat mövqeyi, əmək ehtiyatları kimi qiymətləndirilir.

İqtisadi nəzəriyyədən məlumdur ki, hər bir ölkənin təbii-iqtisadi potensialının sayca, həcmə çox olması iqtisadi inkişaf üçün əsas amillərdən biridir. Dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən olan, Avropa və Asiya qitələrinin qovuşduğu ərazidə tarixi “İpək yolu”nun üstündə yerləşən Azərbaycan Respublikası ixrac potensialının inkişafı baxımından güclü təbii-iqtisadi potensiala malikdir. Hazırda Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq əmək bölgəsində (BƏB) mövqeyini şərtləndirən əsas təbii-iqtisadi potensial onun zəngin mineral-xammal (karbohidrogen-neft və qaz, müxtəlif filiz, tikinti materialları, sənaye əhəmiyyətli su və s.) ehtiyatlarına malik olması hesab olunur. Bu qrupda indiki mərhələdə Azərbaycanın təbii ehtiyatlarının çox mühüm hissəsi ixrac potensialının inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən mineral-xammal ehtiyatlarının, xüsusilə də karbohidrogen (neft və qaz) ehtiyatlarının payına düşür. Bunun da əsas hissəsini neft və qaz təşkil edir.

Azərbaycanın təbii iqtisadi potensialının qiymətləndirilməsi

Hər bir ölkənin təbii-iqtisadi potensialı onun inkişafı üçün əsas şərtidir. Bu baxımdan Azərbaycanın təbii-iqtisadi potensialını aşağıdakı kimi iri qruplara bölmək olar:

- *mineral-xammal ehtiyatları;*
- *təbii-iqlim şəraiti,*
- *su və torpaq ehtiyatları;*
- *turizm-rekreasiya ehtiyatları;*
- *coğrafi-nəqliyyat mövqeyi;*
- *əmək ehtiyatları.*

Azərbaycanın ümumi potensial neft ehtiyatları 8 mlrd. ton, qaz ehtiyatları isə 6,5 trln. m³ həcmində qiymətləndirilmişdir [4, s.19]. Hazırda istər quruda, istərsə də dəniz akvatoriyasında (əsas hissəsi) 60-dan çox neft-qaz yatağı (15-i Xəzər dənizində) aşkar edilmiş, 50-yə yaxın yataq isə istismara verilmişdir. İndiyə qədər potensial neft ehtiyatlarının 40%-dən, qaz ehtiyatlarının isə 17%-dən istifadə olunmuşdur. Abşeron yarımadası və onun dəniz akvatoriyasından başqa Muğan-Salyan, Gəncə-Qazax, Dəvəçi-Siyəzən və s. rayonlarda da neft və qaz ehtiyatları vardır. Hazırda istismara cəlb olunmuş ehtiyatlar baxımından isə Azərbaycanın neft ehtiyatlarını 3-3,5 mlrd. ton, qaz ehtiyatlarını isə 2-2,5 trln. m³ həcmində qiymətləndirirlər. Lakin aparılmış son geoloji tədqiqatların nəticəsinə əsaslanaraq mütəxəssislər bu qənaətə gəlirlər ki, bu ehtiyatlar iki dəfə çoxdur [4, s.112]. Bu göstərir ki, Azərbaycan iri neft və qaz ehtiyatlarına malik olan ölkədir. Digər tərəfdən, nəzərə alsaq ki, müasir dövrdə və yaxın perspektiv üçün karbohidrogenlər (neft və qaz) başlıca enerji daşıyıcısı və xammal olmaqla, dünya iqtisadiyyatının inkişafında mühüm rol oynayır, onda nəticə çıxara bilərik ki, Azərbaycanın ixrac po-

tensialının genişləndirilməsində və dünya bazarında mövqeyinin möhkəmləndirilməsində bu ehtiyatlardan səmərəli istifadə mühüm rol oynaya bilər. Azərbaycan neft və qazdan başqa 28 adda digər mineral-xammal ehtiyatları ilə də zəngindir. Respublikanın Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu ərazisində aşkar edilən qara metal filizləri, əsasən, dəmir, marqans və xromdan ibarətdir. Bu filiz ehtiyatları faydalı qazıntı ehtiyatlarının ümumi nisbətində 10,4% təşkil edir. Respublikanın faydalı qazıntıları üzrə mineral-xammal ehtiyatlarının əsasən 43,7%-i təşkil edən əlvan metallar alunit, mis, qurğuşun, sink, molibden, cıvə, sürmə və sairədən ibarət olmaqla ölkənin Gəncə-Qazax, Balakən-Zaqatala, Kəlbəcər-Laçın və Naxçıvan MR iqtisadi rayonları ərazisində aşkar edilmişdir [6, s.107].

Azərbaycanın faydalı qazıntı ehtiyatları içərisində qızıl, gümüş, platin metalları və platin qrupu elementlərdən ibarət olan nadir metallar da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müvafiq ehtiyatların 6,3%-i təşkil edən bu qiymətli metalların ehtiyatları respublikanın Kəlbəcər, Zəngilan rayonları, qismən də Naxçıvan MR ərazisində yerləşir. Azərbaycanda göstərilən mineral-xammal və nadir metal ehtiyatlarından başqa metal filizləri (dəmir filizi yataqları alunit filizi mis yatağı, mis-molibden filizi yatağı), qeyri-filiz yataqları (əhəngdaşı, bentonit gil, seolit yatağı, çini daşı yatağı, barit yataqları), tikinti materialları da çox böyük ehtiyatlara malikdir. Bu faydalı qazıntıların ehtiyatı, ölkə ərazisində yerləşməsi, təyinatı və istismar səviyyəsinə nəzər salmaq maraqlı olardı. Azərbaycanda metal filizlərinin proqnozlaşdırılmış ehtiyatları 5,2 mln. ton, qalıq ehtiyatları isə 518,32 mln. ton təşkil edir. Bu növ filizlərin tərkibinə dəmir filizi yataqları (dəmir kobaltlı maqnetit filizlər), polimetal, mis, mis-sink yataqları, mis molibden filizi yataqları, alunit filizi yataqları daxildir. Ən böyük dəmir filizi yataqları Daşkəsən rayonu ərazisindəki Daşkəsən dəmir filizi yataqları qrupu (Zaqafqaziyada ən böyük dəmir filizi yatağıdır) təşkil edir ki, bu yataqlar da öz növbəsində Daşkəsən, Cənubi-Daşkəsən və dəmir-kobaltlı maqnetit filiz yataqlarına bölünür. Göstərilən ərazidə metal filizi yataqlarının ümumi ehtiyatı 228,5 mln. ton təşkil edir. Burada ən böyük yataq olan Cənubi Daşkəsən yatağının qalıq ehtiyatı 95,4 mln. ton, qalıq ehtiyatına görə sonrakı yerləri digər yataqlardan olan dəmir kobaltlı maqnetit filiz yataqları 87,9 mln. ton, Daşkəsən yatağı isə 44,9 mln. ton təşkil edir. Bu yataqlar respublikanın qara metallurgiya sənayesini konsentrant formasında xammalla təchiz edir. Daşkəsən və Cənubi Daşkəsən yataqları 1996-cı ilə qədər istismar olunmuş, dəmir yatağı isə ehtiyatdadır. Azərbaycan Respublikasında metal filizi yataqları içərisində ehtiyatına görə ikinci yeri Balakən və qismən Zaqatala rayonları ərazisində yerləşən və ümumi ehtiyatları 127,93 mln. ton olan Filizçay qrupu yataqları tutur. Bu qrup yataqlar isə öz növbəsində 5 yataqdan ibarətdir: Filizçay polimetal yatağı, Kasdağ polimetal yatağı, Katex polimetal yatağı, Mazımçay mis yatağı, Saqator mis-sink yatağı. Göstərilmiş yataqların ümumi ehtiyatları isə uyğun olaraq, 93,6; 2,4; 3,2; 16,5 və 12,3 mln. ton təşkil edir. Təyinatına görə bu yataqlar əlvan metallurgiya sənayesini xammalla (mis, sink, qurğuşun, kükürd və bəzi nadir metalların istehsalı mümkündür) təchiz etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Hazırda isə bu yataqlar istismar olunmur. Ehtiyatına görə metal filizləri arasında sonrakı mühüm yeri Gəncə-Qazax İR, Daşkəsən rayonu ərazisində mövcud olan Zəylik alunit filizi yatağı tutur. Bu yatağın qalıq ehtiyatı 161,8 mln. ton (ümumi ehtiyatı 170 mln. ton) təşkil edir [5, s.97-117].

Alüminium istehsalı sahəsini xammalla təchiz edən bu yataq hazırda istismar edilir. 25 il müddətinə Hollandiyanın “Fondel metal Partisirations V.V.” şirkətinə idarə olunmağa verilib. Mühüm metal filizi yataqlarından biri də Gəncə-Qazax İR, Gədəbəy rayonu ərazisində yerləşən Gədəbəy mis yatağı təşkil edir. Bu yatağın proqnozlaşdırılmış ehtiyatları 5,2 mln. tondur. Məlum olduğu kimi, bu yataq mis istehsalı üçün xammal mənbəyi olmaqla yanaşı, tərkibində qızılın yüksək konsentrasiyası aşkar edildiyinə görə də çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əlvan metallurgiya üçün xammal təşkil edən digər bir metal filizi yatağı Naxçıvan İR, Ordubad rayonu ərazisində mövcud olan Parağaçay mis-molibden filizi yatağıdır. 1996-cı ildən istismar edilməyən bu yatağın qalıq ehtiyatları 90 min ton təşkil edir.

Azərbaycanın mövcud faydalı qazıntı yataqlarının ikinci böyük qrupunu qalıq ehtiyatları 1.640000 min ton, proqnozlaşdırılmış ehtiyatları isə 1.640600-1.640750 min ton olan qeyri-filiz yataqları təşkil edir. Bu yataqlar arasında ən böyük qrupu Naxçıvan İR, Babək rayonu ərazisində yerləşmiş Nəhrəm, Şəkərabad-Qoşadizə və Naxçıvan daş duz yataqları təşkil edir. Xörək duzu istehsalı üçün və eləcə də kimya sənayesinin xammalla təchiz edilməsi üçün istifadə olunan bu yataqların ümumi ehtiyatları isə uyğun olaraq 736; 474 və 89 mln. tondur. Bu yataqlardan yalnız Naxçıvan yatağı 1926-cı ildən istismar olunur, digər yataqlar isə ehtiyatdadır. Digər mühüm qeyri-filiz yatağı hazırda erməni təcavüzkarları tərəfindən işğal olunmuş Zəngilan rayonu ərazisindəki ümumi ehtiyatları 128,6 mln. ton olan Zəngilan əhəngdaşı yatağıdır. Bu yataq kalsiumlaşdırılmış soda istehsalı üçün nəzərdə tutulmuşdur. Dəmir konsentratının yuvarlaqlaşdırılması, buruq qazma məhlulu, neftin təmizlənməsi və keramzit istehsalı, qalıbləmə və s. üçün nəzərdə tutulan digər bir qeyri-filiz ehtiyatımız *bentonit gili* yataqlarıdır. Bu yataqlara qalıq ehtiyatı 112,5 mln. ton olan Daş Salahlı (Gəncə-Qazax İR, Qazax rayonu), ümumi ehtiyatı təqribən 10 mln. ton olan Sıxandağ (Abşeron İR, Xızı rayonu) və 427 min ton olan Xanlar (Gəncə-Qazax İR, Xanlar rayonu) yataqları aiddir. Xanlar bentonit gil yatağından başqa, digər yataqlar hazırda istismar olunurlar. Belə ki, yeni təşəkkül tapmış “Azərbentonit” şirkətinin fəaliyyəti Sıxandağ yatağının istismar olunmasına əsaslanır. Azərbaycanın qeyri-filiz yataqları arasında əhəngdaşı yataqları da mühüm yer tutur. Belə ki, metallurgiyada flyus istehsalı üçün istismar olunması nəzərdə tutulan bu yataqların böyük ehtiyatları əsasən Gəncə-Qazax İR, Daşkəsən rayonu ərazisində aşkar olunmuşdur. Ümumi ehtiyatları 50,8 mln. ton olmaqla əhəngdaşı ehtiyatının böyük hissəsini təşkil edən Xoşbulaq əhəngdaşı yatağı bu ərazidə yerləşir və yataq hazırda ehtiyatdadır. Təbii qazların qurudulması, neft məhsullarının, təbii və axar suların təmizlənməsi, kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının artırılması, heyvan və quşların yemlənməsində və s.-də istifadə olunan və ümumi ehtiyatları 39 mln. ton olan və Gəncə-Qazax İR, Tovuz rayonu ərazisində yerləşən Aydağ seolit yatağı “İntergeotetis” şirkəti tərəfindən çox aşağı səviyyədə istismar olunur. Respublikanın Gəncə-Qazax İR, Daşkəsən rayonu ərazisində qeyri-filiz yataqlarından olan Çovdar çini daşı yatağı aşkar edilmişdir. Hazırda ehtiyatda olsa da bu yataqdan zərif keramik məmulatlar, tikinti keramikası, elektrokeramika, odadavamlı materiallar istehsalında, kağız sənayesi və s. sahələrdə istifadə oluna bilər. Bu yatağın ümumi ehtiyatları 3,4 mln. ton təşkil edir. Azərbaycanın digər qeyri-filiz yataqları sırasına qazma məhlullarının ağırlaşdırıcı, ağ boyaların istehsalı, səhiyyə məqsədləri və s.-də istifadə olunan *barit yataqları* da daxildir. Bu ehtiyatlar Çovdar barit yatağı (Gəncə-Qazax İR, Daşkəsən rayonu) və Başqışlaq (Gəncə-Qazax İR, Goranboy rayonu) barit yatağı ilə təmsil olunur. Bu yataqların qalıq ehtiyatları müvafiq olaraq 44 və 385 min ton, proqnozlaşdırılan ehtiyatları isə uyğun olaraq 200-300 və 400-450 min ton təşkil edir. Azərbaycanın zəngin olduğu faydalı qazıntı yataqları arasında öz rəngarəngliyi ilə seçilən və çox böyük ehtiyatlara, geniş çeşidə malik olması ilə özünəməxsus yer tutan daha bir ehtiyata tikinti materialları istehsalı üçün yararlı xammal yataqları daxildir. Azərbaycan ərazisində tikinti sənayesinin xammal bazasını təşkil edən 250-dən artıq müxtəlif növ *qeyri-filiz və tikinti materialları* yataqları kəşf edilmişdir ki, bu yataqlar da ölkənin demək olar ki, bütün ərazilərində yayılmışdır. Bu yataqları 9 qrupda birləşdirməklə, aşağıdakı xammal növlərinə bölmək olar: [5, s.354].

- Sement xammalı (qalıq ehtiyatı 350 mln. ton);
- Şüşə xammalı (qalıq ehtiyatı 190mln. ton);
- Gips, anhidrid, gəc xammalları (ümumi ehtiyatı gips 40, anhidrid 18, gəc 1,6 mln. ton);
- Üzlük daşları (ehtiyatları 80 mln. m³);
- Tikinti daşları (ehtiyatları 57 mln. m³);
- Mişar daşı (ehtiyatları 280 min m³);
- Gillər (ehtiyatları 98 mln. m³);
- Tikinti qumları (ehtiyatları 18 mln. m³);

- Qum-çınqıl qarışığı (ehtiyatları 800 mln. m³);

Sement xammalı. Qalıq ehtiyatları 350 mln. ton olan sement xammalı ehtiyatları öz növbəsində sement istehsalı üçün istismar olunan 4 əhəngdaşı, 3 gil, 1 tras və 1 vulkan külü yataqlarına bölünür. Əhəngdaşı yataqları içərisində yalnız Şahqaya (Abşeron İR) yatağı Qaradağ sement zavodu tərəfindən istismar olunur, Gəncə-Qazax İR və Tovuz rayonu ərazisində yerləşən Daş Salahlı və Yuxarı Öksüzlü, eləcə də Yuxarı Qarabağ İR və Ağdam rayonunda yerləşən Çobandağ əhəngdaşı yataqları isə hazırda ehtiyatdadır. Bu yataqlar arasında ehtiyatına görə ən böyük əhəngdaşı yatağı ümumi ehtiyatı 140,5 mln. ton olan Çobandağ əhəngdaşı yatağıdır. Şahqaya yatağının qalıq ehtiyatı 90,8 mln., adı çəkilən digər yataqlarda ümumi əhəngdaşı ehtiyatı isə 10,4 mln. tondur. Sement istehsalı üçün zəruri olan növbəti mühüm yataq olan gil yataqları 3 böyük yataqla təmsil olunmuşdur. Abşeron İR ərazisində yerləşən və Qaradağ sement zavodu tərəfindən istismar olunan Qaradağ gil yatağının qalıq ehtiyatı 30,1 mln. ton, Yuxarı Qarabağ İR, Ağdam rayonu ərazilərində yerləşən və ehtiyatda olan Boyəhmədli və Şahbulaq gil yataqlarının ümumi ehtiyatları isə 69,9 mln. tondur. Gəncə-Qazax İR, Tovuz rayonu ərazisində yerləşən və hazırda sement istehsalı üçün istismar olunan Koroğlu tras yatağının ümumi ehtiyatı 4,9 mln. tondur. Sement istehsalı üçün nəzərdə tutulan, lakin hazırkı anda istismar olunmayan, yəni ehtiyatda olan Acıdərə vulkan külü yatağı Gəncə-Qazax İR və Ağstafa rayonu ərazilərini əhatə edir [2].

Şüşə xammalı. Azərbaycanda mövcud olan şüşə xammalının qalıq ehtiyatı 190 mln. ton olmaqla, dolomit və kvars qumları yataqlarından ibarətdir. Ən böyük dolomit ehtiyatı Naxçıvan İR, Babək rayonu ərazisində yerləşən Nehrəm dolomit yatağında yerləşir. Kalsiumlaşdırılmış soda və maqnezium oksidi istehsalı, şüşə istehsalı üçün yararlı olan və qalıq ehtiyatı 182,4 mln. ton olan bu yataq hazırda ehtiyatdadır. “Xəzər” SC tərəfindən şüşə istehsalı üçün istismar olunan və qalıq ehtiyatı 96 min ton olan Keçiqaya dolomit yatağı isə Abşeron İR ərazisində yerləşir. “Xəzər” SC şüşə istehsalı üçün həm də Abşeron İR ərazisində yerləşən kvars qumlarından da istifadə edir. Bu ərazidə yerləşən Hacıvəli və Hökməli kvars yataqlarının ümumi qalıq ehtiyatları 12 mln. tondur. Digər bir kvars qumu yatağı Quba-Xaçmaz İR, Quba rayonu ərazisində yerləşən Şərqi Zeyid yatağıdır. Ehtiyatda olan bu yatağın ümumi qalıq ehtiyatı 1,1 mln. tondur.

Gips-anhidrid-gəc xammalları. Bu qrupu əsasən aşağıdakı yataqlar təşkil edir:

- Gəncə-Qazax İR, Goranboy rayonu ərazisində yerləşən Yuxarı Ağcakənd gips yatağı. Bu yataqda gips üçün qalıq ehtiyatı 39 mln. ton, anhidrid üçün 18 mln. ton olmaqla büzücü materiallar və gips məmulatları istehsalı üçün hazırda istismar olunur;

- Naxçıvan İR-kı Ərəzin gips yatağı. Naxçıvan tikinti materialları kombinatı tərəfindən gips məmulatları istehsalında istifadə olunan yatağın qalıq ehtiyatı 1,3 mln. tondur;

- Gəncə-Qazax İR ərazisindəki Gəncə gəc yatağı. Qalıq ehtiyatı 2,2 mln. ton olan bu yataqlar Gəncə tikinti materialları kombinatı tərəfindən yandırılmış gəc istehsalı və torpaqların gipsləşdirilməsi məqsədilə istifadə olunur;

- Yuxarı Qarabağ İR, Tərtər rayonu ərazisindəki Tərtər gəc yatağı. 1986-cı ildən istismar olunan bu yatağın qalıq ehtiyatı 328 min tondur;

İstismara cəlb olunmamış digər yataq isə hazırda işğal altında olan Cəbrayıl rayonu ərazisindəki İnbaşı gəc yatağıdır. Yatağın ümumi ehtiyatı 1,3 mln. tondur [1].

Üzlük daşları xammalı. Bu xammal ehtiyatı mərmərləşmiş əhəngdaşı, qabbro, qranodiorit, porfirit, tuf, teşenit və travertin yataqlarından ibarətdir. Binalar üçün üzlük təbəqələrin istehsalı üçün istifadə olunan mərmərləşmiş əhəngdaşı xammalı yataqları istismar olunan və ehtiyatda olan yataqlara bölünür. İstismar olunan ehtiyatlara Daşkəsən rayonu ərazisindəki ümumi qalıq ehtiyatı 3,8 mln. ton olan Daşkəsən və Əmirvar mərmərləşmiş əhəngdaşı yataqları və qalıq ehtiyatı 8,2 mln. ton olan Babək rayonundakı ən böyük Buzqov mərmərləşmiş əhəngdaşı yatağı daxildir. Ehtiyatda olan yataqlara Şərur rayonundakı İlya-Noraşen (2,3 mln. ton), Vəlidag (3,3 mln. ton) və Xalac

(1990-cı ilə qədər istismar olunmuş və hazırda qalıq ehtiyatı 140 min tondur) mərmərlənmiş əhəngdaşı yataqları, Babək rayonundakı Culfa mərmərlənmiş əhəngdaşı yatağı daxildir. Bu ehtiyatlar əsasən üzlük təbəqələrin istehsalı üçün nəzərdə tutulub. Digər bir mərmərlənmiş əhəngdaşı yatağı işğal olunmuş Ağdam rayonu ərazisindəki qalıq ehtiyatı 4 mln. ton olan Gülablı mərmərlənmiş əhəngdaşı yatağıdır. Üzlük daşları xammalı üzrə digər ehtiyatı Şərur rayonundakı Şaxtaxtı və Qarabağlar travertin yataqları təşkil edir. Birinci yatağın qalıq ehtiyatı 7,2 mln. ton, ikinci yatağın qalıq ehtiyatı isə 4 mln. tondur. Hər iki yataq hazırda ehtiyatdadır. Göstərilmiş yataqlardan başqa Azərbaycanı üzlük daş xammalına Şəmkir rayonu ərazisindəki üzlük təbəqələrin və qırma daş istehsalı üçün istifadə olunan, hazırda ehtiyatda olan və qalıq ehtiyatı 31,8 mln. ton olan Şəmkir qranodiorit yatağı, Yüksək keyfiyyətli üzlük təbəqələrin istehsalında istismar olunan və qalıq ehtiyatları 900 min ton olan Qazax rayonu ərazisindəki Musakey qabbro yatağı; üzlük təbəqələrin və qırma daş istehsalı üçün nəzərdə tutulan, lakin hazırda ehtiyatda (ümumi ehtiyatı 10,3 mln. ton) olan Tovuz rayonundakı Hacıbulaq porfirit yatağı və Hacıalılar tuf yatağı (940 min ton); binalar üçün üzlük təbəqələrin istehsalında istifadə olunan Babək rayonundakı Qaradaş təşenit yatağı (ehtiyatdadır, ümumi ehtiyatı 1,75 mln. ton) daxildir.

Tikinti daşları xammalı. Bu xammal əhəngdaşı yataqlarından ibarət olmaqla, əhəng və qırma daş istehsalında istifadə olunması nəzərdə tutulub. Yataqların hamısı hazırda ehtiyatdadır. Ehtiyatların ümumi həcmi 57 mln. m^3 -dir. Ehtiyatların ərazi üzrə yerləşməsi çox müxtəlifdir. Belə ki, bu ehtiyatlar əsasən Xızı, Daşkəsən, Xanlar, Qazax, Tovuz, Balakən, Qax, Qəbələ, Şəki, Zaqatala, Siyəzən, Ordubad rayonları ərazisində yerləşir. Ən böyük ehtiyatlar isə Qazax rayonundakı Daş Salahlı və Daşkəsən rayonu ərazisindəki Daşkəsən əhəngdaşı yataqlarıdır. Belə ki, bu yataqların ümumi ehtiyatı 19,1 mln. m^3 -dir. Digər mühüm yataqlara isə aşağıdakı yataqlar daxildir: Aladaş, Aydağ, Katexçay, Masex, Yuxarı Çardaxlı, Dərəzarat əhəngdaşı yataqları və Qızılcə porfir yatağı (ümumi ehtiyatları 26,9 mln. ton). Nisbətən az əhəmiyyətli yataqlara isə Ağçay, Qəbələ Qarabulaq, Zəyzit, Salam Məlik əhəngdaşı yataqları (ümumi ehtiyatları 1,3 mln. ton) aiddir.

Mişar daşı xammalı. Bu ehtiyatlar daş və mişar daşı istehsalı üçün istifadə olunur. Bunlar əsasən əhəngdaşı və qismən də tuf xammalı yataqlarından ibarətdir.

Bu yataqlar respublikanın Abşeron, Xanlar, Qazax, Şəmkir, Ağdam, Fizuli, Qobustan, Babək və Şərur rayonları ərazisində yerləşməklə, ümumilikdə 22 yatağı əhatə edir. Bu ehtiyatlardan yalnız 5-i: Abşeron rayonunda yerləşən Hacıvəli, Səngəçal, Qaranaq əhəngdaşı yataqları və Qazax rayonu ərazisində yerləşən Daş Salahlı (ən böyük yataq), Həcərli-qaya əhəngdaşı yataqları hazırkı şəraitdə istismar olunur. Qalan 17-i yataq isə ehtiyatdadır. Bunlardan ən mühümlərinə Zəyəm, Diləgərdi və Dölətyarlı (işğal olunmuş Fizuli rayonu ərazisində), Şəmkir, Şiştopə, Ağdaş əhəngdaşı yataqları və Murut tuf yatağı (Xanlar rayonu) daxildir.

Gil xammalları. Bu xammal növləri əsasən kərpic və qismən də kirəmid istehsalı üçün nəzərdə tutulmaqla, əsas etibarilə ehtiyatda olan və konservasiya olunmuş yataqlarda yerləşir. Ümumi ehtiyatı 98 mln. m^3 olan gil xammalının yalnız 4,6 mln. m^3 -i (4,7%) istismar olunur. Bu yataqlara Şəmkir rayonundakı Çardaxlı gil yatağını, Masallı rayonundakı Kosagül, Kolatan və Ərkiban gil yataqları, Göyçay rayonundakı Göyçay gil yatağı və Babək rayonundakı Naxçıvan gil yatağını aid etmək olar. Ehtiyatda olan yataqlardan isə ən mühümlərinə Abşeron rayonundakı Sumqayıtçay gil yatağını, Samux rayonundakı Gəncə yatağını, Şəki rayonundakı Daşüz, Qarasu və Kiçik Dəhnə yataqlarını və Siyəzən rayonundakı Səadan yatağı daxildir. Bu yataqların ümumi ehtiyatı 26,3 mln. m^3 təşkil edir.

Tikinti qumları xammalı. Bu xammal ehtiyatı iki böyük yataqdan ibarət olmaqla, ümumi ehtiyatı 18 mln. m^3 təşkil edir. Babək rayonu ərazisində yerləşən və ehtiyatına görə ən böyük yataq

olan (ümumi ehtiyatın 69%-i) Pircuwardüz qum yatağı və Zaqatala rayonunda yerləşən nisbətən kiçik olan Alazan qum yatağı hazırda ehtiyatdadır.

Qum-çınqıl qarışığı xammalı. Azərbaycanda tikinti materialı kimi istifadə olunan xamallar içərisində ehtiyatına görə ən böyük xüsusi çəkiyə malik olanı qum-çınqıl yataqlarıdır. Belə ki, bu yataqların ümumi ehtiyatı 800 mln. m³-dir. Bu xammalı təşkil edən 37 yataqlar ərazi cəhətdən çox müxtəlif yerləşməklə, onların yalnız 10-u istismar olunur, qalan 27 yataq isə ehtiyatdadır. İstismar olunan yataqların ümumi həcmi 381 mln. m³ (47,6%) təşkil edir. Qazax, Ağstafa, Mingəçevir, Bərdə və İmişli rayonları ərazisində bu xamal yatağının ehtiyatları daha böyükdür. İstismar olunan daha mühüm ehtiyatlar kimi Qazax rayonundakı Yuxarı Salahlı (78,3 mln. m³), Mingəçevir şəhərindəki Mingəçevir yatağı (qalıq ehtiyatı 113,9 mln. m³), Bərdə rayonunda Tərtərçay (qalıq ehtiyatı (q.e.) 20,7 mln. m³), İmişli rayonunda Bəhrəmtəpə-I və II yataqları (q.e. 127 mln. m³) və Xızı rayonundakı Ataçay qum-çınqıl yatağını (ü.e. 6 mln. m³) göstərmək olar. Respublikanın Muğan-Salyan, Abşeron və Naxçıvan MR iqtisadi rayonlarında olan yodlu-bromlu su yataqları və duz ehtiyatları mühüm mineral-xammal ehtiyatlarıdır. Bunlardan daş duz ehtiyatlarının ümumi dəyəri potensial ehtiyatların 27,3%-i təşkil edir. Respublikamızda sanatoriya-kurort, müalicə-sağlamlıq komplekslərinin genişləndirilməsi və yenilərinin yaradılması, eləcə də əhalinin böyük miqdarda istehlak etdiyi süfrə sularına olan tələbatını ödəmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən mineral-termal və mineral suların 32 yataq üzrə böyük ehtiyatları (gündə 20 min kub metr) vardır. Bu ehtiyatlar əsasən Kəlbəcər, Muğan-Salyan, Xaçmaz, Naxçıvan MR və Lənkəran iqtisadi rayonları ərazisində yerləşmişdir. Azərbaycanın təbii-iqtisadi potensialının mühüm bir hissəsini də ölkənin turizm-rekreasiya ehtiyatları təşkil edir [3, s.215].

Dağ, meşə, dəniz, şirin, mineral və termal su mənbələri, müalicə palçıq yataqları və s. bu kimi təbii ehtiyatlar və qədim tarixi-mədəni abidələr burada geniş istirahət və müalicə-sağlamlıq şəbəkələri yaratmağa və xarici turizmi inkişaf etdirməyə imkan verir. Azərbaycanda sanatoriya-kurort və müalicə-sağlamlıq komplekslərinin inkişafı üçün lazım olan təbii-coğrafi xüsusiyyətlərin mövcud olması burada turizmin inkişafı üçün çox əlverişli şərait yaradır. Belə ki, kurort-turizm təsərrüfatının inkişafı üçün Azərbaycan əvəzolunmaz təbii ehtiyatlara, Xəzər dənizinin hidronim şəraitinə, məşhur Naftalana, Badamlı, Sirab, İstisu kimi bol mineral sulara, meşəlik, düzənlik, dağlıq sahələrə, müxtəlif istiqamətli ovçuluq bazalarına, altı mindən çox tarixi memarlıq abidələrinə malikdir. Bu baxımdan Azərbaycanın Abşeron bölgəsində Xəzər dənizi sahilləri və qədim tarixi abidələr əsasında, Gəncə-Qazax bölgəsində Göy-Göl və Hacıkənd ətrafında, Şəki-Zaqatala bölgəsində qədim tarixi abidələr və əlverişli təbii-iqlim şəraiti, Quba-Xaçmaz bölgəsində əlverişli təbii-iqlim şəraitinin və müalicəvi mineral suların, Lənkəran-Astara və Şirvan bölgələrində əlverişli təbii-iqlim şəraitinin əsasında, Naxçıvan MR-da Batabat duz mədənləri və mineral su mənbələri ətrafında sanatoriya-kurort və müalicə sağlamlıq müəssisələri şəbəkəsini genişləndirməklə ölkədə xarici turizmi inkişaf etdirmək olar.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın təbii-iqtisadi potensialı üzrə geniş imkanlara malik olması ölkənin ixrac potensialının inkişafında mühüm rol oynayır. Digər tərəfdən ölkənin əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi təkcə turizmin inkişafı üçün deyil, eyni zamanda Avropa ilə Asiya arasında nəqliyyat dəhlizi kimi strateji bir rol oynamağa və bununla da tranzit daşımalarından gəlir əldə etməyə əlverişli zəmin yaradır. Müasir dövrdə bu potensialın qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi ölkənin beynəlxalq rəqabət gücünün yüksəldilməsi və dünya təsərrüfat sistemində layiqli yer tutması üçün çox vacibdir.

Açar sözlər: iqtisadi potensial, xammal ehtiyatları, təbii iqlim şəraiti, əmək ehtiyatları

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası. Bakı şəhəri, 29 dekabr 2012-ci il, № 800
2. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. Bakı şəhəri, 14 aprel 2009-cu il, № 80
3. Hüseynov İ.H., Əfəndiyeva N.T. Turizmin əsasları. Bakı: Mars-Print NPF, 2007, 442 s.
4. İsayev A.S. Neft və qaz sənayesinin iqtisadiyyatı. Bakı: Azərnəşr, 2008, 299 s.
5. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y. Ekologiya və ətraf mühit. Bakı: Elm, 2004, 505 s.
6. Məmmədov R. Azərbaycanın iqtisadi rayonları. Bakı: 1990, 145 s.

**Шовги Кулиев
Раиш Гасанов**

АНАЛИЗ ПРИРОДНО ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

В статье анализируется и оценивается современное состояние природно-экономического потенциала Азербайджана. Отмечается что богатство природно-экономического потенциала в каждой стране является одним из основных факторов его экономического развития. Подчеркивается, что Азербайджан с точки зрения развития экспортного потенциала имеет богатый природно-экономический потенциал. В статье природно-экономический потенциал оценивается как минерального – сырьевые резервы, природно-климатические условия, водные и земельные ресурсы, географическо-транспортные, трудовые резервы.

Ключевые слова: экономический потенциал, сырьевые ресурсы, климатические условия, трудовые ресурсы

**Shovqi Quliyev
Raij Hasanov**

ANALYSIS OF NATURAL ECONOMIC POTENTIAL OF AZERBAIJAN

Summary

The article analyzes and evaluates the current state of the natural-economic potential of Azerbaijan. It is noted that the richness of natural-economic potential for any country is one of the main factors for economic development. From the point of view of the development of export potential Azerbaijan has a rich natural-economic potential. The article evaluates natural-economic potential as mineral-raw materials resources, natural climatic conditions, water and land resources, tourism and recreational resources, geographical transport, labour resources

Keywords: economic potential, raw material resources, natural climatic conditions, labour resources